

КАНЦЭПТ ‘ШЧАСЦЕ’ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: ПАНЯЦІЙНАЯ БАЗА І ВОБРАЗНЫ ЗМЕСТ

М. С. Рубцова

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск;

mashyniarubtsova@mail.ru

наук. кір. – А. Л. Садоўская, канд. філал. навук, дац.

Аб’ект даследавання – канцэпт ‘шчасце’ ў моўнай карціне свету беларусаў. Мэта – вывучыць і апісаць паняццёвую базу (інфармацыйны змест) канцэпту ‘шчасце’ ў беларускай мове; акрэсліць пачуццёва-эмпірычную базу (вобразны кампанент) беларускага канцэпту ‘шчасце’: карыстаючыся данымі славянскага асацыятыўнага слоўніка і вынікамі ўласнага свабоднага асацыятыўнага эксперымента апісаць асацыятыўнае поле канцэпту ‘шчасце’ і вызначыць яго нацыянальна-культурную спецыфіку. Рэканструкцыя і комплексны семантычна-лінгвакультуралагічны аналіз канцэпту ‘шчасце’ ў моўнай карціне свету беларусаў праводзіцца ўпершыню. Вынікі даследавання могуць быць выкарыстаны філолагамі пры далейшай распрацоўцы праблем і пытанняў лінгвакультуралогіі і кагнітыўнай лінгвістыкі, пры падрыхтоўцы спецкурсаў для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі, у практыцы выкладання беларускай мовы іншаземцам.

Ключавыя словы: канцэпт; паняццёвая база; вобразны змест; моўная карціна свету; свабодны асацыятыўны эксперымент; асацыятыўнае поле, шчасце.

Па меркаванні многіх даследчыкаў, у сучаснай лінгвістыцы вартым пільнай увагі становіцца аксіялагічны аспект мовы, паколькі духоўныя каштоўнасці ўяўляюць сабой «асяродак» культуры і моўнай карціны свету [1, с. 7]. Абстрактныя тэрміны духоўнай культуры як элементы моўнай мадэлі прадстаўлены наборам спецыфічных для асобнага этнасу слоў-канцэптаў. Да такіх адзінак можна далучыць, па нашым меркаванні, і канцэпт ‘шчасце’, абраны намі для аналізу.

У аснове лінгвістычнай характарыстыкі кожнага канцэпту знаходзіцца яго замацаванасць за пэўным спосабам моўнай рэалізацыі. Таму вывучэнне канцэпту як адзінкі моўнай карціны свету патрабуе перадусім аналізу сродкаў яго вербальнай рэпрэзентацыі і выяўлення паняццёвых прымет канцэпту, заснаваных на аналізе слоўнікавых дэфініцый выяўленых папярэдне ключавых лексем, якія вербалізуюць канцэпт. Гэтую так званую інтэлектуальную частку канцэпту даследчыкі называюць паняццёвай базай, або інфармацыйным зместам. Сёння аб’ектам нашай увагі стане паняццёвая база канцэпту ‘шчасце’ ў моўнай карціне свету беларусаў.

Паводле «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы», лексема ‘шчасце’ мае два значэнні: 1. Стан і пачуццё поўнай, найвялікшай задаволенасці. 2. Поспех, удача. ♦ *На шчасце* – 1. Каб былі

поспех, удача ў каго-н., каб шанцавала каму-н. (даць, зрабіць, сказаць што-н.); 2. *У знач. пабочн. сл.* выражае задавальненне з выпадку чаго-н. [6, с. 946]. Вікіпедыя падае два значэнні паняцця *шчасце*: 1. Псіхалагічны стан, пры якім чалавек адчувае ўнутраную задаволенасць умовамі свайго быцця, поўніцу і асэнсаванасць жыцця, і ажыццяўленне свайго прызначэння; 2. Эйфарычны стан індывіда падчас фрустрацыі [8].

Праз падбор сінонімаў падае намінацыю ‘шчасце’ «Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў» М. К. Клышкі: «шчасце, доля, дабро, памыснасць, фартуна» [3, с. 475–476]. Згодна са «Слоўнікам антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання» У. М. Лазоўскага, *шчасцю* супрацьпастаўляюцца назоўнікі *гора, бяда, злыбеда, ліха, няшчасце* са значэннем «жыццёвыя нягоды, няўдачы, страты» [4, с. 266–269].

Упершыню ўжыванне лексемы ‘шчасце’ ў беларускай мове датуецца 1507 годам [2, с. 230]. Каб прасачыць ужыванне назоўніка ‘шчасце’ ў гістарычным кантэксце, мы звярнуліся да звестак «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», дзе зафіксаваны тры яго значэнні: *Щастье, счастье, щастье, щасте, щастие* наз. 1. Стан поўнай задаволенасці жыццём; пачуццё найвялікшай радасці і задавальнення. 2. Удача, поспех у чым-н. 3. Лёс, доля [2, с. 230–231]. Такім чынам, адбылося пэўнае звужэнне семантыкі аналізуемага намі назоўніка ў сучаснай беларускай мове: *шчасце* ў значэнні «лёс, доля» ўжо не фіксуецца слоўнікамі нашага часу.

Для глыбокага асэнсавання паняццённай базы канцэпту неабходна прааналізаваць і яго першапачатковыя формы замацавання ў моўнай свядомасці людзей, а значыць, устанавіць яго этымон і параўнаць з сучаснай формай і значэннем слова, што дазволіць нам прасачыць станаўленне канцэпту ў дыяхраніі лінгвакультуры. Так, згодна з «Этимологическим словарем русского языка» М. Фасмера, слова *шчасце* ўтворана ад праславянскай формы **sъčestъje*, якую тлумачаць з **sъ-*: старажытнаінд. *su-* ‘добры’ + **čestъ* ‘частка’, г. зн. добрая «доля, лёс». Па меркаванні Бернекера, *шчасце* – першапачаткова «доля, сумесны ўдзел» [7, с. 816].

Паколькі канцэпт – гэта ментальнае ўтварэнне, якое мае складаную структуру, яшчэ адным важным яго кампанентам з’яўляецца вобразны змест, заснаваны на асацыяцыях носьбітаў адпаведнай лінгвакультурнай супольнасці. Для асэнсавання вобразнага складніка канцэпту ‘шчасце’ звернемся найперш да аналізу даных славянскага асацыятыўнага слоўніка [5, с. 232].

Так, згодна са звесткамі вышэй названага даведніка, на слова-стымул *шчасце* маем наступныя асацыяцыі: каханне **51**; радасць **38**; вялікае **25**; любоў **24**; жыццё, сям’я **21**; гора **15**; маё **11**; грошы **9**; няшчасце **8**; разам **7**; дабро, ёсць, жыць, здароўе, свабода **6**; няма, святло **5**; знайсці, любовь,

разуменне, светлае, сонца, усё добра, шукаць **4**; агульнае, адзінае, гармонія, дабрата, дзеці, добра, дом, доўгачаканае; ёсць, яго не можа не быць; імгненне, калі цябе разумеюць, мір, многа, нечаканае, спакой, трывожнае, усмешка, чалавечае **3**; будучыня, вечнае, вяселле, вясёлы, дабрабыт, жаданае, заўсёды, калі ўсе дома, канікулы, кароткае, лёс, мала, мара, мець, неабдымнае, не вечнае, не ў грашах, пачуццё, простае, прыгажосць, прыйдзе, смерць, смех, у кожнага сваё, хуткае, чужое, шмат, яго не можа не быць **2**; агульны, ад каханага, армія, багацце, бацькі, Бог, болей, большое, бомба, будзе, быць з табою, бяда, бязвольнасць, бясконцае, вада, вельмі добра, вера, вернасць, весела, веселье, вёска, выйсце, высшее достижение, вялікая, вясна; гэта калі ў цябе ёсць усё, што ты хочаш і нават больш; любімая справа, сябры, каханы і г. д. **1** [5, с. 232–234]. Трэба адзначаць, што асацыяцыі на стымул *шчасце* ў аналізаваным слоўніку падаюцца як па-руску, так і па-беларуску, што яшчэ раз указвае на сітуацыю білінгвізму ў нашай краіне.

Славянскі асацыятыўны слоўнік быў апублікаваны ў 2004 годзе. Натуральна, што за апошнія 14 гадоў адбылося шмат разнастайных змен у грамадстве, а разам з тым і ў канцэптуальнай карціне свету людзей. Таму для ўстанаўлення асацыятыўнага поля канцэпту ‘шчасце’ намі былі праведзеныя ўласныя асацыятыўныя эксперыменты са студэнтамі філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і школьнікамі агульнаадукацыйнай сярэдняй школы № 34 г. Мінска, якія дазволілі нам выявіць спецыфіку адлюстравання даследуемага паняцця ў свядомасці абраных інфармантаў – сучасных прадстаўнікоў беларускай лінгвакультуры.

Асацыятыўнае поле канцэпту ўтвараецца сукупнасцю асацыяцый на стымул – ключавую лексему-рэпрэзентант. У ходзе нашых эксперыментаў удзельнічалі 61 інфармант ва ўзросце ад 13 да 22 гадоў. Ім было прапанавана запісаць па 5 слоў-асацыяцый на стымул ‘шчасце’. Сістэматызацыя вынікаў праведзенага даследавання дазволіла нам пабудаваць асацыятыўнае поле канцэпту *шчасце*, у ядро якога ўвайшлі наступныя рэакцыі: сям’я **33**, сябры **23**, здароўе **20**, грошы **13**, каханне **12**, дамашняя жывёліна, любоў, радасць, родная хата **8**, музыка, сон **7**, жыццё **6**, бацькі, дзеці, ежа, лета, любімая справа, маці, мір на зямлі **5**, сяброўства **4**, воля, дабрыня, добры настрой, доўгае жыццё, канікулы, падарожжа, прырода, смех, спакой, усмешка, школа **3**, багацце, блізкія людзі, брат, веселасць, вуліца, гульні, дача, добрае надвор’е, калі маці не хварэе, падарункі, перамога, салодкае, свет, сонейка, цукеркі, шарыкі **2**, адпачынак, асабістыя дасягненні, танцы, бесклапотнасць, верны сябар, гандбол, дастатак, дзень народзін, душэўная цеплыня, жыццё шчасліва, задаволенасць, захапленне, інтэрнэт, кава, каханы чалавек, кіберспорт, кіндар сюрпрыз, клапатлівасць, клопат, лепшы сябар, маміна ўсмешка,

мара, незабыўны момант, нечаканасць, новыя рэчы, пах зямлі пасля дажджу, прыгажосць, пяшчота, серыялы, футбол, шчаслівая маці, шчаслівы чалавек, шчырыя адносіны 1.

Зразумела, наш эксперымент насіў абмежаваны характар, ён не здолеў ахапіць вялікую колькасць рэспандэнтаў, і з гэтай прычыны мы не прадэманстравалі на матэрыяле яго вынікаў вычарпальную, аб'ектыўную структуру асацыятыўнага поля канцэпту 'шчасце' ў святдомасці сённяшніх носьбітаў беларускай мовы, выразна вылучыўшы ў ім ядро, блізкую, далёкую і крайнюю перыферыю. Для гэтага варта было б ахапіць эксперыментам непараўнальна большую аўдыторыю рэспандэнтаў, што не прадстаўлялася магчымым, але нам хацелася, з аднаго боку, зрабіць свой унёсак у справу вывучэння аднаго з асноватворчых паняццяў беларускай нацыянальнай канцэптасферы і прадставіць спецыфіку эмпірычна-вобразнага яго ўспрыняцця ў родным нам асяроддзі студэнтаў філалагічнага факультэта БДУ, а таксама навучэнцаў школы, у якой цяпер працуе аўтар гэтай работы. З іншага боку, мы імкнуліся паказаць эфектыўнасць выкарыстання свабоднага асацыятыўнага эксперымента ў мэтах вывучэння нацыянальнай спецыфікі канцэпту ў моўнай святдомасці і змен, якія адбываюцца з цягам часу ў яго структуры.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Герасимович О. В.* Восточно-славянская семантическая аксиология (вера, надежда, любовь). Минск: Беларус. навука, 2013.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 37 / склад. І. У. Будзько [і інш]; пад рэд. А. М. Булыкі; Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літаратуры, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. Мінск: Беларус. навука, 2017.
3. *Клышкі М. К.* Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў. Мінск: Беларус. навука, 2005.
4. *Лазоўскі У. М.* Слоўнік антонімаў беларускай мовы: Канкрэтныя выпадкі ўжывання. Мінск: Універсітэцкае, 1994.
5. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский / Н. В. Уфимцева [и др.]. М. : ИЯ РАН; Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2004.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літаратуры, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. Мінск: Беларус. Энцыкл., 2016.
7. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: в 4 т. 2-е изд., стер. М. : Прогресс, 1986–1987. Т. 3.
8. Шчасце // Вікіпедыя. URL: <https://be.wikipedia.org/wiki/Шчасце> (дата звароту: 10.04.2018).